

**Posudek školitele na doktorskou disertační práci Mgr. Petra Lupače
„Zkoumání sociální podmíněnosti současného způsobu technologického
rozvoje: Za hranice (výzkumu) digitální propasti „, FFUK, Praha 2012**

Doktorská disertace Petra Lupače je zaměřena na sociologické aspekty vztahu techniky a společnosti, zejména pak na sociální souvislosti procesu informatizace v soudobých společnostech. Cílem práce je ukázat, jakou roli aktuálně sehraává teorie informační společnosti a výzkum tzv. digitální propasti. Základním východiskem práce je analýza diskurzů o informatizaci jako procesu technologické změny a difúze inovací. Tento proces nelze chápat jako samozřejmý, automatický. Autor k teorii informační společnosti a k výzkumu digitální propasti přistupuje kriticky jako k sociální konstrukci, která je ideologicky i prakticky utvářena různými sociálními aktéry, a která je součástí politických strategií, součástí moci a vlivu zájmových skupin. Autor se pokusil ukázat, že z tohoto rámce praktického jednání a vědomí jednajících lidí nelze vyjmát ani samotné sociálně-vědní reflexe a to, jaké produkují vědění a s jakou interpretací sociálních jevů, popřípadě jak legitimizují určité intervence do sociálního světa.

Tento záměr se promítl také do plánu disertace v předloženém textu, jenž je strukturován následujícím způsobem v šesti kapitolách: 1) je vymezen problém, jímž je rekonstrukce argumentačního jádra teorie informační společnosti, 2) je zevrubně přestavena teorie informačního věku M.Castellse a s tím souvisejících východisek výzkumu digitální propasti, 3) je vymezena teze o digitální propasti, v níž byla nerovnost přístupu k informační technické infrastruktuře povýšena na významnou globální dimenzi nerovné sociální stratifikace, 4) autor představuje komplexní analýzu vývoje empirických argumentů výzkumu digitální propasti (přínosem autora je rovněž komparativní přehled sociodemografické distribuce přístupu k internetu v České republice i ve světě), 5) provedená analýza dokládá potřebu kritického zkoumání slabin hlavního proudu výzkumů digitální propasti, 6) autor se pokusil o předložení alternativního modelu pro další výzkum digitální propasti. Na závěr autor vypracoval přehledné shrnutí svých poznatků s vlastním přínosem pro teorii sociálních souvislostí technologického způsobu výroby a pro jejich sociologickou reflexi.

Autorova analýza ukazuje kriticky především implicitní záměr teorie informační společnosti i výzkumu digitální propasti v jejich společné tezi, že využití ICT zvyšuje kvalitu života lidí a společnosti, tj. všech, kdo se zapojí do projektu plně informatizované společnosti, v níž bude každý vlastnit techniku a naučí se dovednostem, bude přijímat (konzumovat) technické novinky. Zde dochází ke schématismu binárního třídění lidí na ty, kdo konformují a jsou žádoucími uživateli a těmi, kteří jsou neuživateli – devianty. Obsahem procesu informatizace má být tudíž kulturní homogenizace společnosti. Také v politickém smyslu je technický rozvoj informatizace líčen jako nezadržitelná, nezastavitelná síla a jiná komunikace je zaostáváním (podobně jako v globalizaci jsou „úspěšně adaptovaní a integrovaní“ vítězi a vyloučení /špatně adaptovaní jsou poraženími). Mainstreamová teorie informační společnosti chápe informatizaci jako celosvětový proces globálního šíření pokroku, ti lidé, kteří nemají přístup i internetu jsou považováni za informačně chudé. Zájmy rozvíjejícího se průmyslu IT stojí za politickou doktrínou, v níž jsou státy programovými zastánci tohoto průmyslového rozvoje a zprostředkovateli přechodu společností do informačního věku. Odtud autor hodnotí tyto klíčové premisy teorie a výzkumu digitální propasti jako derivát univerzalistických teorií modernizace.

V *situačním* pojetí digitální propasti nemá teorie IS tak plošnou a totální povahu. Informace jako zdroj produktivity platí jen v určitých sociotechnických *konfiguracích*. Z toho plyne závěr, že informatizace jako společensky utvářený proces nemůže být sociologicky

definována jako globální a nutný stav společnosti v přítomnosti i budoucnosti, nechce-li být ideologickou konstrukcí a mocenským diskurzem vlivných sociálních aktérů a zájmů.

Přínosem práce je nesporně fakt, že se autor pokusil o shrnutí hlavního proudu výzkumu digitální propasti, jenž charakterizuje jako pojetí komunikace ve společnosti podmíněné monopolem ICT a vylučující jiné formy komunikace. Toto pojetí tzv. *normalizačního* modelu digitální propasti je omezené a nevidí souvislosti mezi ICT a alternativními způsoby komunikace, ignoruje pluralitu podmínek sociální existence, hodnoty sociální solidarity, kulturní rozmanitosti a rovnosti. Jde o paradigma výzkumu jež – stejně jako teorie informační společnosti – má ideologickou povahu maskovanou pozitivní technikou neutralitou IT a souvisí s legitimizací zájmů investorů a firem, podnikových i státních informačních politických strategií.

Významným výsledkem autorova zkoumání je tedy formulace možností pro teoretická východiska dalšího výzkumu digitální nerovnosti, jímž je situační přístup. Autor k němu dospěl kritickou syntézou poznatků výzkumu digitální propasti o přínosu IT ke kvalitě života v ekonomickém a sociálním kontextu. Tento přínos není absolutní, je výraznější jen v některých segmentech sociálního života. Internet a jeho využívání není výlučným předpokladem sociální participace, nicméně nerovnost v přístupu k tomuto využívání je určitým prvkem nebo výrazem sociální nerovnosti. Situační model digitální propasti ukazuje potřebu koncipovat teorii digitální nerovnosti a informační společnosti nikoli jako stav určité epochy, ale proces *vytváření závislosti* na jedné technologické infrastruktuře. A právě tento proces je paradoxně mocenskou praxí, která digitální propast prohlubuje (například jako monopol, který ovládne trhy a vyvolá nerovnosti a snižování odbytu).

Na závěr si dovoluji předložit několik poznámek k autorově pokusu o kritickou rekonstrukci základních tezí teorie informační společnosti a globalizace relevantních pro výzkum digitální nerovnosti u M.Castellse. Autor vidí v Castellsově paradigmatu epochálního informačního věku jednorozměrnou teorii modernizace. Nesporně se jednalo o ambiciózní teorii sociální změny, v níž explicitní roli sehrávají technologické změny – zejména sociálně-technické vztahy ve výrobě a technicko-organizační proměny ve společenských a výrobních vztazích.

Zde je významnou otázkou pojem *informacionalismus* jako technický způsob rozvoje, tj. technická konfigurace a způsob technické organizace, kde hlavním zdrojem produktivity je zacházení s informací. Zasahuje celou společnost – ekonomiku, politickou sféru, oblast kulturní symbolické komunikace a generuje nové historické formy interakce a kontroly. Castells vidí v digitalizaci revoluci, která redefinuje svět podle binární soustavy: digitalizace je metaforou strukturace sociálního života v podobě *dualizace* (pracovních trhů, geografického socioekonomického rozvoje, pozic moci, sociální a ekonomické participace) a konečně i dualizace sociálních *prostorů* a lidí v nich. Podle mého názoru jde při kritice Castellsovy teorie sociální změny rovněž o to, že technický způsob rozvoje zastínil výrobní způsob, v němž sociální vztahy strukturuje kapitál.

Epochální přechod od industrialismu k informacionalismu je dle Castellse spjat s vytvářením *společnosti sítí*. Sítě představují soubor propojených uzlů-křížovatek toků zboží, peněz a informací. Uzly v síti však nejsou rovnocenné – jen některé tvoří centra a mají koordinační funkce. Čím rozsáhlejší a složitější jsou sítě tím obtížnější je koordinace – teprve revoluce v technologiích elektronické komunikace ji umožnila – sítě se staly informačními, společnost sítí vlastně podmiňuje globální technostruktura internetu. Castells tvrdí – že sítě jsou vytvářeny a programovány aktéry – ale přitom podle něj sítě fungují jako autonomní struktura. Jaká je dialektika aktéra a struktury? A je to skutečně dialektika, nejde spíše o *reduktivní dualismus*? Lze takto digitálně rozlišovat lidské aktéry a jejich sociální světy jen podle jejich síťového připojení, inkluzi nebo odpojení, exkluzi? Zbývá ještě lidem nějaké méně digitálně dualistické rozhodování?

Podle Castellse společnost sítí funguje na bázi binární logiky inkluze a exkluze, komunikace vytváří flexibilní prostory, v nich dochází k segmentacím geo-ekonomických a sociálních jednotek (například států). Společnost sítí je u Castellse společností globální. Znamená to, že tato globální společnost je také autonomní ve smyslu autonomní síťové struktury? Je globalizace v takovéto prostorové konstrukci nutnou a nezvratnou, nelze jí odporovat (analogicky s technickou inovací)?

Rovněž pojmy „informačního kapitalismu“, „globální nové ekonomie“, „síťového podnikání“ Castells vysvětluje také digitalizovanou komunikací, horizontální decentralizací, deregulací a flexibilizací - nevidí však *politickoekonomické* souvislosti krizových rozporů kapitalismu jako výrobního způsobu, v němž akumulace naráží na prostorové (sociální i environmentální) limity: kapitál potřebuje globalizovanou *expanzi*, v níž vytváří další segmentace nerovnoměrného rozvoje a participace, zároveň zakládá *implozi* do všech oblastí života společností. Jde tu o koincidence technologických možností a procesů akumulace kapitálu a neméně také o určitou mocenskou strategii – nikoli jen o technologicko-organizační *přestavbu* kapitalismu jako takzvané *nové tržní ekonomiky*. Koncepty společnosti sítí, technologického způsobu rozvoje informalismu, duality prostorů toků a prostorů míst – u Castellse *zakrývají jejich propojení s procesy akumulace kapitálu a jejich rozpory*. Konečně, sama binární logika připomíná *bud' a nebo*, dobro a zlo, pokrok, inovaci a zaostalost, bohatství a chudobu... „připojení a odpojení“ i překonání digitální propasti u Castellse evokuje mediální či politickou kampaň TINA (there is no alternative).

A konečně, pojem *digitální propasti* implikuje Castellsovo pojetí ICT jako nástroje: jak dominance, tak zároveň emancipace, neboť cíl vyrovnávat nerovnost v přístupu k síťové infrastruktuře (např. internetu) je podle Castellse podmínka emancipace i sociální adaptace. Ve skutečnosti je schopnost adaptace eufunkční pro systém informatizovaného kapitalismu z hlediska organizace výroby a podřízení pracovní síly i z hlediska spotřeby, digitální dovednost a připojení je podmínkou sebesplňující previze modelu flexibilní společnosti. Přístup k sítím ICT má však také potenciál komunikační základny pro emancipační resistance strukturám dominance. V obou případech, jak adaptace, tak emancipace -- jde především o adaptaci či emancipaci jedinců – *individualizace* je paradigma post-kolektivistických sociálních hnutí i praktik depolitizace, jež provází několik dekad neoliberalních reforem namířených proti organizované resistenci ve společnostech zdola. Odpolitizovaní jedinci nemohou efektivně čelit monopolům moci, navíc v situaci, kdy se z nástrojů stanou cíle úzce konzumně pojaté politiky překonání tzv. digitální propasti. Domnívám se, že tyto souvislosti mohou dále prohloubit východiska kritické teorie, jež by retrospektivně a explicitně zasadila dosavadní formování teorií informační společnosti do historicky proměnlivého kontextu neoliberalní globalizace.

Zmíněné poznámky nesnižují celkové výsledky předložené disertační práce uvedené výše se všemi přínosy, postřehy a poznatky – naopak, jsou výrazem její inspirativní kvality. Závěrem tohoto posudku bych chtěl vyjádřit kladné hodnocení s plným doporučením práce k obhajobě.

V Praze 28.2.2013
PhDr. Oleg Suša CSc.